

Krystyna Kirschke*, Joanna Olesińska*

Powojenna odbudowa domu handlowego J. Mamloka we Wrocławiu – próba odczytania palimpsestu

The post-war reconstruction of J. Mamlok's Department Store in Wrocław – an attempt at the palimpsest decoding

Charakter Wrocławia, podobnie jak innych miast, nieustannie się zmienia. Zależy to od wielu czynników, a szczególnie od zamieszkujących dany obszar wspólnot kulturowych. Trudno ustalić, kto pierwszy wprowadził określenie palimpsest do badań architektoniczno-urbanistycznych, wiadomo jednak, że od kilku lat słowo to jest często stosowane w odniesieniu do Wrocławia, albowiem oddaje zawieszoność historii miasta, która kształtowała jego wygląd i decydowała o tożsamości kolejnych pokoleń mieszkańców¹. Dziś, po całkowitej wymianie ludności po II wojnie światowej, ta tożsamość wydaje się eksteritorialna².

Po oblężeniu Festung Breslau w 1945 r. Wrocław został jednym z najbardziej zniszczonych miast, zdołał jednak ocalić najważniejsze elementy swojego układu urbanistycznego. Co prawda zrujnowane zostały liczne zespoły zabudowy (część z nich wciąż nadawała się do odbudowy), ale zachowała się czytelna struktura większości

The character of Wrocław, just like other cities, is constantly changing. It depends on many factors, especially on cultural communities living in specific areas. It is difficult to establish who first introduced the term *palimpsest* to architecture and urbanization research. It is, however, known that over the last few years that word has been often used in reference to Wrocław because it describes best the complexity of the history of the city that formed its appearance and determined the identity of successive generations of its inhabitants¹. Today, after complete exchange of the city's population after World War II, that identity seems exterritorial².

After the Festung Breslau siege Wrocław was one of the most destroyed cities in 1945, however it managed to protect the most valuable elements of its urban layout. Although numerous blocks of buildings (some of which could have been reconstructed) were ruined, a clear structure of most original blocks and street layouts was saved. That determined the way the Old Town was reconstructed – especially during the first, most important stage – in line with the historical tradition (Fig. 1).

* Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej/Faculty of Architecture, Wrocław University of Science and Technology.

¹ Obecnie najbardziej znany jest tzw. palimpsest Archimedesesa – papirus, z którego pieczołowicie wytarto pierwotną treść, aby napisać nowy tekst. Przed kilku laty stało się możliwe odczytanie jego pozornie bezpowrotnie zatartych warstw, dzięki zastosowaniu technik wykorzystywanych do badań geologicznych. Śladowa zawartość żelaza w inkauscie sprawiła, że resztki pierwotnych napisów uwidoczniły się w formie świecącego tekstu.

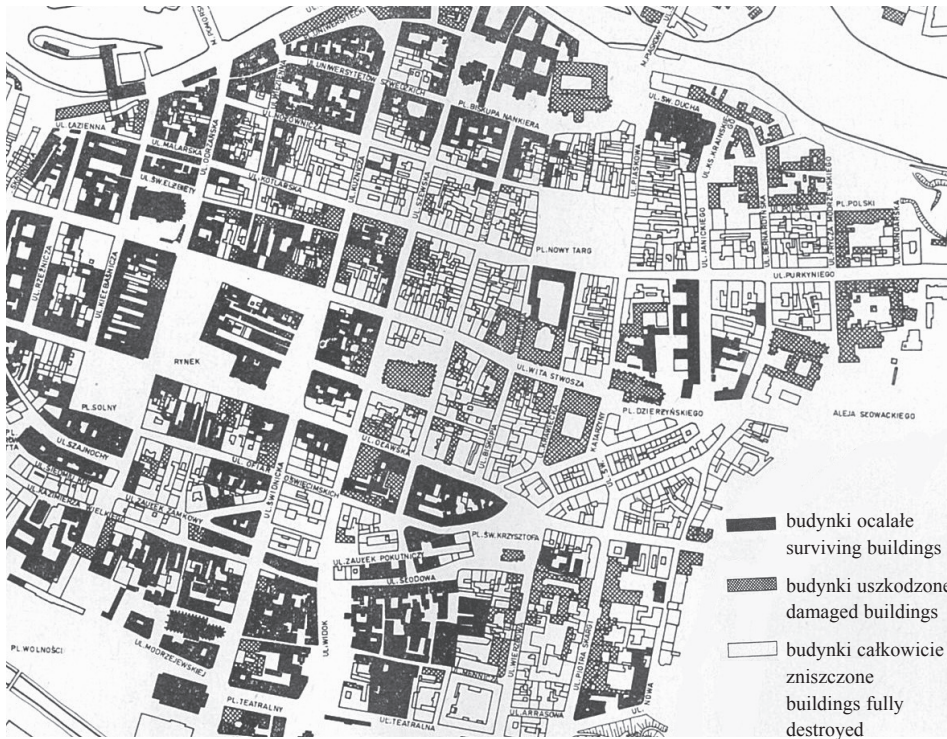
² Wrocław, który był wcześniej największym miastem niemieckim na wschód od Berlina, w czasie II wojny światowej liczył aż 1 mln mieszkańców. Według spisu z sierpnia 1945 r. ludność niemiecka to około 190 000, zaś polska 17 000 osób. Por. [1, s. 38].

¹ Currently, the Archimedes palimpsest is the most famous one – it is a papyrus with carefully erased original text to write a new text. Several years ago the layers of the text which was presumably lost forever was deciphered with the techniques used in geological research. It was because of the traces of iron from the ink that the underlying text became glowingly visible.

² Wrocław, which was earlier the biggest German city east of Berlin, during World War II had as many as one million citizens. According to the census from August 1945, including cir. 190 000 Germans and 17 000 Poles. Cf. [1, p. 38].

historycznych kwartałów i sieć uliczna. Przesądziło to o sposobie odbudowy Starego Miasta – szczególnie podczas pierwszego, decydującego etapu – w kierunku nawiązującym do historycznej tradycji (il. 1).

The cleanup work included demolishing ruins that were about to collapse and securing the most valuable buildings as well as removing the debris from the streets. Already in 1946, after preliminary assessment of the scale of damage

Il. 1. Mapa zniszczeń Starego Miasta w 1945 r. (źródło: [2, il. 71])

Fig. 1. Old Town in Wrocław – map of its destruction in 1945 (source: [2, Fig. 71])

Prace porządkowe obejmowały wyburzanie zagrażających ruin i zabezpieczanie najcenniejszych budowli oraz uprzątnięcie ulic. Już w 1946 r. wstępne rozeznanie skali zniszczeń i doraźne zabezpieczenia pozwoliły na tworzenie planów z naniesionym stanem zachowania budowli³. Gromadzono odnajdowane detale oraz selekcyjonowano cegły rozbiórkowe, które zamierzano powtórnie wykorzystać – ostatecznie nie tylko we Wrocławiu [4, s. 493]. Choć na terenie Starego Miasta rozebrano wiele zrujnowanych domów, zawsze pozostawały ich fragmenty ukryte pod ziemią.

W tym samym czasie zaczęto instytucjonalizować procesy związane z likwidacją zniszczeń miasta, czym zajmowała się Wrocławska Dyrekcja Odbudowy (WDO), którą kierował Józef Rybicki⁴. Miała ona za zadanie od-

and its temporary securing, it was possible to develop plans with the condition of original survivors marked on it³. The architectural details were collected and demolition bricks were selected to be used again – ultimately not only in Wrocław [4, p. 493]. Although many ruined houses were demolished in the area of the Old Town, their original fragments still remained underground.

At the same time the Directorate of Wrocław Reconstruction (DWR) led by Józef Rybicki officially started the processes connected with the liquidation of damages to the city⁴. Its objective was to reconstruct and extend the original structures and fill in the empty spaces in the city fabric. A special unit was established to conserve the historic structures, conduct building surveys and develop documentation. The Wrocław Plan Office (BPW),

³ Zniszczenia całego Starego Miasta i dzielnic XIX-wiecznych opisywał *Plan Wrocławia w skali 1:5000 z oznaczeniem zniszczeń budynków*, wykonany w 1946 r. przez Oddział Techniczny Wojewódzkiego Wydziału Pomiarów we Wrocławiu [3]. Budynki podzielono następująco: 1) stan dobry użytkowany lub wymagający drobnego remontu, 2) częściowo zburzony lub wypalony, stropy istnieją, nadaje się do remontu, 3) całkowicie wypalony, 4) całkowicie zburzony.

⁴ Józef Stefan Rybicki (1898–1974). Zakres działania dyrekcji określono w 1946 r., w [5, s. 82]: 1) budowa, odbudowa i rozbudowa: a) budynków państwowych i na wniosek organów samorządu – budynków samorządu terytorialnego, b) zakładów użyteczności publicznej, dróg i urządzeń komunikacji miejskiej; 2) wykonywanie innych robót techniczno-budowlanych na zarządzenie Ministra Odbudowy.

³ The damage of the whole Old Town and the 19th-century quarters was described in the *Plan of Wrocław in scale 1:5000 with damage of the buildings marked in it*, made in 1946 by the Technical Unit of the Voivodship Department for Measurements in Wrocław [3]. The buildings were divided into 1) those in good condition or requiring small renovation, 2) partly destroyed or burned-out, with ceilings, eligible for renovation, 3) completely burned-out, 4) completely destroyed.

⁴ Józef Stefan Rybicki (1898–1974). The scope of operations of the Directorate was defined in 1946 in [5, p. 82]: 1) construction, reconstruction and extension: a) state buildings and at the request of local authorities – local authority buildings, b) public utility plants, roads and municipal transportation facilities; 2) conducting other technical and construction works ordered by the Minister of Reconstruction.

budowę i rozbudowę zachowanych obiektów oraz uzupełnianie luk w tkance miejskiej. Stworzono specjalny oddział konserwacji zabytków architektury wykonujący inwentaryzację i dokumentację. Powołano też Biuro Planu Wrocławia (BPW), którego kierownikiem był Tadeusz Ptaszycki (1908–1980), a w oparciu o nie od 1947 r. działała Komisja Aktywizacji Miasta⁵.

Początkowo nie zastanawiano się specjalnie nad tym, co poza najcenniejszymi zabytkami i układem urbanistycznym miasta zostanie zachowane dla przyszłych pokoleń. Sytuacja uległa zmianie, gdy pojawił się naukowy plan odbudowy obszarów staromiejskich Jana Zachwatowicza – pierwszego po wojnie konserwatora generalnego kraju⁶. Zgodnie z założeniami tego planu należało wznosić (odtwarzać) budynki o formach historycznych. Jak pisał: *Nie mogąc zgodzić się z wydarciem naszych pomników kultury, będziemy je rekonstruowali, będziemy je odbudowywać od fundamentów, aby przekazać pokoleniom, jeśli nie autentyczną, to przynajmniej dokładną formę tych pomników, żywą w naszej pamięci i dostępną w materiałach* [7, s. 48]. Plan zakładał, też jako priorytet, dostosowywanie odbudowywanych obiektów do funkcji mieszkalnych.

Było to w dużym stopniu zgodne z potrzebami Wrocławia, który wraz z napływem osadników coraz bardziej cierpiał na niedobór mieszkań⁷. Nie sposób było odwoływać się do pamięci o przedwojennym wyglądzie miasta. Zastosowano więc doktrynę opartą na rodowodzie piastowskim ziem śląskich, którą na potrzeby Wrocławia zdefiniował architekt Emil Kaliski⁸: [...] *zabytek musi być odbudowany najściślej [...] w tej formie, w jakiej dawniej, na początku swego istnienia powstał. [...] W wypadku Wrocławia [ma ona] specjalne, specyficzne znaczenie, bo [jest] powiedziałbym, polską metryką urodzenia tego miasta. Metryka jest przyblakła, miejscami niewyraźna, miejscami zniszczona. Dlatego z największą ostrożnością, aby zachować dalej to wszystko, co jakimś cudem do naszych czasów przetrwało, należy z powrotem je odtworzyć. I odtworzyć nie tylko, co mimo zniszczenia przetrwało ponad terenem, ale odtworzyć i to również, co nie chronione przez Niemców rozsypywało się wśród przemijających wieków, aby się skryć wreszcie pod ziemią*

managed by Tadeusz Ptaszycki (1908–1980), was established and City Activation Commission started to operate on its basis in 1947⁵.

Initially, no special attention was given to what would survive for future generations other than historic monuments and urban layout of the city. This situation changed when a scientific plan for the reconstruction of the Old Town area was developed by Jan Zachwatowicz – the first post-war conservation officer for Poland⁶. The plan provided that historic buildings should be built (restored). He wrote: *Being unable to accept that our monuments of culture were taken away from us, we will reconstruct them, we will rebuild them from their foundation to transfer them to future generations if not in their original form at least as exact replicas still vivid in our memory and available in archives* [7, p. 48]. The plan assumed that the priority would be to convert the reconstructed structures for residential purposes.

To a large extent it was consistent with the need of Wrocław which was flooded with settlers and suffered more and more because of the lack of flats⁷. It was impossible to refer to the pre-war appearance of the city. The doctrine based on the Piast Family origin of Silesia, defined by the architect Emil Kaliski for the needs of Wrocław, was followed⁸: [...] *the monuments should be reconstructed as carefully as possible [...] in the form in which they were created earlier, at the beginning of their existence. [...] In the case of Wrocław [it has] special, specific significance because [it is] I would say a Polish birth certificate of that city. That certificate is faded, blurred and damaged in some places. That is why we should restore with utmost care to preserve not only what somehow miraculously has survived to date above the ground but also what, without being secured by the Germans, finally became dilapidated and covered by earth over the years* [8, p. 4]. As a result the forms of the houses at the Market Square and the Salt Market which were reconstructed first can be considered to be created retrospectively on the basis of analogies of style and original archival materials with the use of historical methods and building materials. The works were

⁵ Powojenną odbudowę miasta z pozycji architekta i konserwatora opisał w swych książkach prof. Edmund Małachowicz (1925–2015). Por. [2], [6]. Świetnym dokumentem są też informacje z codziennej prasy wrocławskiej z lat 1945–1960, pozwalające zrozumieć ówczesną sytuację polityczną i społeczną.

⁶ Jan Zachwatowicz (1900–1983) był autorem koncepcji rekonstrukcji i odbudowy Starego Miasta w Warszawie. Pod jego kierunkiem przez kilka lat przygotowywano wytyczne konserwatorskie i prowadzono badania, aby odtworzyć wygląd z XVIII w.

⁷ Już ze wstępnych szacunków w 1945 r. wynikało, że zniszczeniu uległa olbrzymia liczba budynków mieszkalnych. Z tego względu, a także z powodu stałego deficytu towarów obiekty komercyjne uznawano za mniej istotne dla funkcjonowania miasta. Znaczną część z nich postanowiono przystosować do funkcji mieszkalnych, a niektóre pozostawiano, tworząc pustostany czekające na „lepsze czasy”.

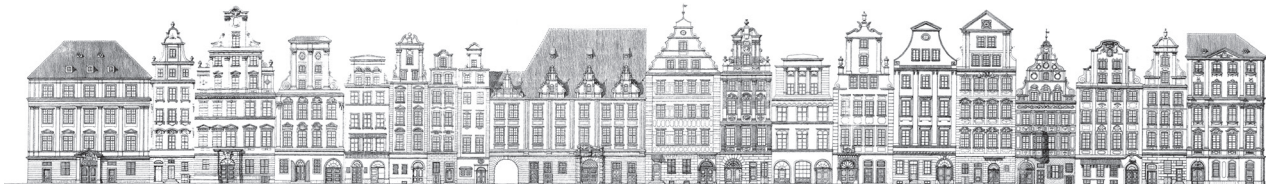
⁸ Emil Kaliski (1901–1993), działający we Wrocławiu architekt, absolwent Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (rocznik 1931). Do lat 60. XX w. był nieoficjalnym koordynatorem odbudowy wrocławskiej Starówki.

⁵ Prof. Edmund Małachowicz (1925–2015) described in his books the post-war reconstruction of the city as an architect and conservator. Cf. [2] and [6]. A great deal of interesting information about the political and social situation comes from daily newspapers published in Wrocław in 1945–1960.

⁶ Jan Zachwatowicz (1900–1983) was the author of the idea of reconstruction and rebuilding of the Old Town in Warsaw. He was in charge for a few years of the development of the conservation guidelines and conducting research on the restoration of the 18th-century appearance.

⁷ Already the preliminary calculations from 1945 demonstrated that many residential buildings were destroyed. Consequently, and also due to a permanent deficit of goods, the commercial buildings were considered less important for the functioning of the city. It was decided to convert many of them for residential purposes and some of them were left empty waiting for better times.

⁸ Emil Kaliski (1901–1993), an architect operating in Wrocław, graduate of Architecture at the Technical University of Warsaw (1931). Until the 1960s, he was unofficially coordinating the reconstruction of the Old Town in Wrocław.

Il. 2. Rekonstrukcja pierzei północnej Rynku według stanu z około 1800 r. Autor R. Stein, 1935 r. (źródło: [9, tablica XVII])

Fig. 2. Reconstruction of the north frontage of the Market Square from cir. 1800. By R. Stein, 1935 (source: [9, table XVII])

[8, s. 4]. Z tego względu formy kamienic przy Rynku i placu Solnym, które odbudowywano jako pierwsze, można uznać za tzw. kreacje retrospektywne, powstające w oparciu o analogie stylowe i zachowane materiały archiwalne, z zastosowaniem historycznych metod i materiałów budowlanych. Prace postępowały w szybkim tempie, osiągając apogeum przed prestiżowymi wydarzeniami politycznymi 1948 r.⁹

W 1952 r. stworzono *Plan szczegółowy odbudowy Starego Miasta*. Kompleksowo potraktowany zespół urbanistyczny, nawiązujący w swej formie i funkcji do tradycji przedindustrialnych, miał się stać dzielnicą mieszkalno-usługową, wizytówką miasta i reprezentacyjnym ciągiem spacerowym¹⁰. Mimo że w końcu 1953 r. zapadła decyzja o rozszerzeniu akcji budowlanej na całe śródmieście, kontynuowano realizację planu odbudowy Rynku (il. 2) i placu Solnego¹¹, a także ich otoczenia obejmującego ulice: Wita Stwosza, Św. Katarzyny, Piaskową oraz Nowy Targ i wyspy: Piaskową i Tumską. Formy odtwarzanych budowli nawiązywały do historycznych, zwykle w jakimś stopniu eklektycznie przetworzonych, najczęściej poprzez dodanie charakterystycznych elementów znanych z architektury mieszczańskiej Wrocławia. Często w parterze wbudowywano autentyczne historyczne portale, które ocalały w mieście. W bardziej znaczących obiektach umieszczano w fasadach detale nawiązujące do klasycznych, wykuwane w kamieniu przez doświadczonych rzemieślników, których sprowadzano z Opolszczyzny.

conducted fast with the greatest progress before the prestigious political events of 1948⁹.

In 1952, the *Detailed plan for the reconstruction of the Old Town* was developed. The urban complex as a whole, alluding in its form and function to the pre-industrial tradition, was supposed to become a residential and commercial district, a mark of the city and a representative strolling path¹⁰. Although at the end of 1953 a decision was made to extend the construction activity to include the whole city center, the works included in the plan of reconstruction of the Market Square (Fig. 2) and the Salt Market continued¹¹, including their neighboring streets, such as Wita Stwosza St., Św. Katarzyna St., Piaskowa St. and Nowy Targ as well as the islands: Sand Island and Tumaska Island. The forms of the restored structures, usually somewhat eclectically transformed, alluded to the original ones, most often by adding characteristic elements known from the burghers' townhouses of Wrocław. The original portals which survived in the city were often cast into the ground floors. More prestigious structures had in their facades classical details cut in stone by experienced craftsmen brought from the region of Opole.

The department stores and commercial buildings which survived because of their steel construction and strong ceilings were converted into residential houses, less frequently offices or schools. When the function of the facades of those buildings changed their forms were rendered in some pseudo style. In the area of the main squares in the Old Town they were modeled on Renaissance or Baroque

⁹ Były to Wystawa Ziem Odzyskanych (22.07–31.10.1948) oraz Światowy Kongres Intelktualistów w Obronie Pokoju (25–28.08.1948). Ich organizacja sprawiła, że w następnym roku wyczerpały się środki na odbudowę Wrocławia. Do końca 1946 r. miasto stanowiło miejsce szambu i ściągalo ludzi chcących zagarnąć mienie poniemieckie i sprzedać je z zyskiem na terenie przedwojennej Polski. Złodzieje po ograbieniu budynków często je podpalali, pogłębiając zniszczenia wojenne. Przy deficycie ludzi, materiałów budowlanych oraz braku środków finansowych powstawały dodatkowe opóźnienia w pracach, doprowadzając do rezygnacji z planowanych wcześniej remontów i decyzji o kolejnych wyburzeniach. Zmiany polityczne na przełomie lat 40. i 50. XX w. pogłębiły spowolnienie procesu odbudowy. Weryfikowano wcześniejsze plany, przeprowadzając kolejne klasyfikacje obiektów, które oczekiwały na planowe remonty. W latach 1955–1970 zrezygnowano z robót konserwatorskich przy 60 obiektach i postulowano wpisanie na tę listę kolejnych. Por. [6, s. 116].

¹⁰ Zakończenie wszystkich prac planowano na 1960 r. Por. [2, s. 128].

¹¹ Tworząc projekty odbudowy kamienic przy Rynku, korzystano z przedwojennych rekonstrukcji ich wyglądu z około 1800 r. wykonanych w latach 1929–1930 przez architekta i konserwatora Rudolfa Steina.

⁹ They included the Recovered Territories Exhibition (22.07–31.10.1948) and the World Congress of Intellectualists in Defense of Peace (25–28.08.1948). As a result of their organization the following year there were no funds for the reconstruction of Wrocław. Until the end of 1946, the city was a place of looting, attracting people who wanted to grab the personal belongings left by the Germans and sell them with profit in the territory of pre-war Poland. The thieves often set fire to the buildings after looting them, adding to the war damage. The lack of people, construction materials and funds caused additional delays, some earlier planned renovations were given up and decisions were made to demolish more buildings. The political changes at the turn of the 1940s and 1950s further slowed down the reconstruction process. Earlier plans were verified, structures scheduled for renovation were reclassified. In 1955–1970, conservation works of 60 structures were given up and others were to be put on that list. Cf. [6, p. 116].

¹⁰ The completion of all works was scheduled for 1960. Cf. [2, p. 128].

¹¹ The reconstruction designs of the houses at the Market Square were developed with the use of their pre-war reconstruction plans from cir. 1800 made in the years 1929–1930 by the architect and conservator Rudolf Stein.

Do celów mieszkaniowych, rzadziej biurowych czy oświatowych, przebudowano ocalałe dzięki stalowej konstrukcji i masywnym stropom domy towarowe i handlowe. Równocześnie ze zmianą funkcji fasadom tych budynków nadawano pseudostylowe formy. W obrębie głównych placów Starego Miasta były one wzorowane na kamienicach renesansowych lub barokowych, a poza tym obszarem stosowano wersje bardzo uproszczone. W wyniku tej akcji zniknęła znaczna część przedwojennych, nowoczesnych budowli handlowych.

Wrocław, będąc jednym z najważniejszych miast Rzeczy, miał wielkie aspiracje nadążania za Berlinem, czego może najbardziej wymownym wyrazem było wzniesienie na przełomie XIX i XX w. ponad setki dużych gmachów komercyjnych, do których zaprojektowania zatrudniono najlepszych architektów, także importowanych ze stolicy. Pierwszym takim domem był Kaufhaus Monopol (1892), a najbardziej eksponowanymi obiektami Warenhaus Barasch i Warenhaus A. Wertheim¹². Akurat te ostatnie uniknęły zniekształceń podczas odbudowy, jednak około 30% z zachowanych obiektów komercyjnych miało mniej szczęścia. Przykładem są działania podjęte wobec mieszczącego się przy ulicy Kotlarskiej 42, należącego przed wojną do firmy J. Mamłoka, dawnego domu handlowego, który przebudowano z przeznaczeniem na obiekt dydaktyczno-biurowy.

Kaufhaus J. Mamłoka¹³ powstał w 1905 r., w okresie utrwalonej koniunktury gospodarczej w Niemczech, która zaowocowała gwałtownymi przemianami architektoniczno-urbanistycznymi wrocławskiego Starego Miasta i wzniesieniem w latach 1895–1905 wielu wielofunkcyjnych domów handlowych typu Geschäftshaus. Nowe budowle najchętniej stawiano na narożnikach głównych ulic handlowych w mieście, ale powstało też wiele obiektów, które sytuowano w zwartych pierzejach Rynku lub ciągów najważniejszych ulic. Budynki komercyjne powstawały na miejscu domów mieszczańskich lub XIX-wiecznych kamienic czynszowych, które mocno przebudowywano i przystosowywano do zmieniających się potrzeb. Taki los spotkał barokowe domy przy ulicy Kotlarskiej (Kupferschmiedestraße) 42 i 43, które zostały zburzone, by ustąpić miejsca budynkowi odpowiadającemu formą, funkcją i rozmiarem ówczesnym wymogom komercyjnym.

Obiekt zaprojektowany został przez znaną wrocławską spółkę architektoniczno-wykonawczą Simon & Half-

buildings, and beyond that area they had highly simplified forms. As a result many pre-war, modern commercial buildings disappeared.

Wrocław, being one of the most important cities of the Reich, had great aspirations to follow into the footsteps of Berlin, which is maybe best evident in the construction of over a hundred huge commercial buildings at the turn of the 19th and 20th centuries by the best architects, including foreigners. The first such house was Kaufhaus Monopol (1892), and the most exquisite ones included Warenhaus Barasch and Warenhaus A. Wertheim¹². Actually, the latter ones were not changed during reconstruction, however, about 30% of the surviving commercial buildings were not so lucky. For instance the department store located at 42 Kotlarska St., which before the war belonged to the company owned by J. Mamlok, was remodeled for education and office purposes.

J. Mamlok's Kaufhaus¹³ was built in 1905 when economic situation was stable in Germany, which resulted in dramatic architectural and urban changes of the Old Town in Wrocław and constructing many multifunctional Geschäftshaus type commercial buildings in 1895–1905. New buildings were constructed most often at the corners of main commercial streets in the city, but a number of them were also located along the compact frontages of the Market Square or the most important streets. The commercial buildings were constructed in the place of burghers' townhouses or 19th-century tenement houses which were dramatically remodeled and converted to meet the current needs. This is what happened to the baroque houses at Kotlarska St. (Kupferschmiedestraße) 42 and 43 which were demolished to make room for a building whose form, function and size would meet the commercial requirements which applied at that time.

The building was designed by Simon & Halfpaap – a famous architectural and construction company in Wrocław¹⁴. Its north facade was modeled on Messel's

¹² It is well known that department stores and commercial buildings in Europe have been evolving with their functional and architectural forms for over 250 years. They first appeared during the industrial revolution in England in the 18th century. The buildings which were constructed were revolutionary not only in commerce but also in the mentality of whole societies. Modern department stores were built later in the 1st half of the 19th century almost at the same time in England, France, and the USA. The most impressive buildings were erected in metropolises which smaller cities also tried to match.

¹³ J. Mamlok's company operated in Wrocław since 1881, with the store on the ground floor rented in the house at 43 Kotlarska St. In 1886, [10] Jacob Mamlok was the owner of the building no. 42 which next year already belonged to Eduard Mamlok. In the 20th century, both properties belonged to the companies: Mamlok GmbH Leinenwaren (no. 42) and Mamlok'sche Erben (no. 43).

¹⁴ Heinrich Simon (1845–1924) established his company in 1872 and Eugen Halfpaap started to work there in 1897. In 1904, when the design of Mamlok's department store was developed, Halfpaap became a co-owner of the company whose name assumed his surname. In 1907, he was the only owner, operating at the same time Architektur – Atelier Eugen Halfpaap. The firm had commissions not only in Lower Silesia, but also in Berlin, where still in 1945 it built four bunkers (cf. [11]). "Politically correct" it was active until the end of World War II, during which it used the prisoners of war from the branch of the concentration camp in Gross Rosen – Dyhernfurth in Brzeg Dolny which was established in 1943.

¹² Jak powszechnie wiadomo, w Europie domy towarowe i handlowe ewoluują swymi formami funkcjonalnymi i architektonicznymi od ponad 250 lat. Pojawiły się wraz z rewolucją przemysłową w Anglii w XVIII w. Wznoszone gmachy stanowiły rewolucję nie tylko w handlu, ale i w mentalności całych społeczeństw. Nowoczesne domy towarowe zaczęto wznosić później w I. poł. XIX w., niemal równocześnie w Anglii, Francji i USA. Najokazalsze budowle powstawały w metropoliach, którym starały się dorównać także mniejsze miasta.

¹³ Firma J. Mamłoka działała we Wrocławiu od 1881 r., a sklep funkcjonował na parterze wynajmowanym w kamienicy przy ul. Kotlarskiej 43. W 1886 r. [10] Jacob Mamlok był właścicielem budynku nr 42, który w następnym roku należał już do Eduarda Mamłoka. W XX w. obie nieruchomości należały do spółek: Mamlok GmbH Leinenwaren (nr 42) i Mamlok'sche Erben (nr 43).

paap¹⁴. Północna fasada wzorowana była na messelowskich rozwiązaniach berlińskich domów towarowych. Olbrzymie przeszklenia ujęte były w licowane piaskowcem ramy, których dekoracja nie nawiązywała bezpośrednio ani do historyzmu, ani do secesji. Szczególne znaczenie miała lokalizacja budynku, który wpisywał się w kompleks dużych obiektów komercyjnych i kamienic mieszkalno-handlowych, głównie cztero- i pięciokondygnacyjnych wzniesionych w 2. połowie XIX w. Te nowe budynki wypełniły niemal cały kwartał staromiejskiej zabudowy, ograniczony ulicami: Kuźniczą (prowadzącą do Rynku i dalej na południe ulicą Świdnicką – Schweidnitzerstrasse – gdzie było handlowe serce przedwojennego Wrocławia), Kotlarską, Szewską (Schuhbrücke) i Wita Stwosza (Albrechtstraße)¹⁵. W tym czasie na narożnikach kwartału od strony ulicy Kuźniczkiej pyszniły się secesyjno-barokowe domy handlowe: Breslauer¹⁶ (u zbiegu z Wita Stwosza, na narożniku Rynku) oraz Geschäftshaus Metzenbeg & Jaretzky¹⁷, na rogu Kotlarskiej. To właśnie między nimi a pochodzącą z końca XIX w. kamienicą mieszkalno-handlową na rogu Szewskiej wzniesiono rok później Geschäftshaus J. Mamlok. Była to daleko posunięta transformacja zmieniająca skalę, kompozycję i funkcję budowli. W jakimś jednak stopniu ewolucyjna, bo zachowane zostały historyczne gabaryty i linie zabudowy (il. 3).

Realizację domu handlowego opisują teksty opublikowane w kilku numerach „Ostdeutsche Bau-Zeitung” w 1906 r., zatytułowane „Geschäftshaus Mamlok – Breslau”. Zamieszczono w nich też szczegółowe rysunki¹⁸. Budynek dla działającej od 1881 r. we Wrocławiu firmy J. Mamloka został zaprojektowany na rzucie w kształcie odwróconej litery T, z niewielką oficyną mieszczącą schody na kondygnację trzecią, czwartą oraz poddasze. Masywne stropy wspierała konstrukcja składająca się z murowanych ścian zewnętrznych i siatki stalowych słupów, na których oparto rygle o rozpiętości ponad 7 m. Taki otwarty plan zapewniał właścicielom możliwość niemal dowolnego aranżowania wnętrza i wygodę kupującym. Warto zwrócić uwagę, że autorzy projektu stanęli przed niełatwym zadaniem wkomponowania obiektu

designs in Berlin department stores. Large glazing areas were enclosed in sandstone faced frames whose decoration did not allude directly to historicism or Art Nouveau. Special significance was applied to the location of the building which blended in the complex of large commercial buildings and residential houses and department stores, predominantly with four or five floors built in the 2nd half of the 19th century. These new buildings filled almost the whole block of the Old Town enclosed by Kuźnicza St. (going to the Market Square and further south along Świdnicka St. – the commercial heart of pre-war Wrocław), Kotlarska St., Szewska St. and Wita Stwosza St.¹⁵ At that time, at the corners of the block from Kuźnicza St. were the posh Art Nouveau and Baroque department stores: Breslauer¹⁶ (at the crossroads with Wita Stwosza St., at the corner of the Market Square) and Geschäftshaus Metzenbeg & Jaretzky¹⁷, at the corner of Kotlarska St. Geschäftshaus J. Mamlok was built a year later between the latter and the residential and commercial house from the end of the 19th century, at the corner of Szewska St. It was a radical transformation changing the scale, composition, and function of the building. To some extent, however, evolutionary because the original size and building lines were preserved (Fig. 3).

The construction of the department store was described in the texts published in a few issues of “Ostdeutsche Bau-Zeitung” in 1906 titled “Geschäftshaus Mamlok – Breslau”. They also included detailed drawings¹⁸. The building for J. Mamlok’s company, operating in Wrocław since 1881, was designed on the plan of the upside down letter T with a small outbuilding with stairs leading to the third and fourth floor as well as to the attic. Its solid ceilings were supported on masonry external walls and a network of steel columns supporting over 7 m long beams. Such an open plan gave the owners an opportunity of almost unrestricted arrangement of the interiors and was convenient for the customers. It should be noted that the authors of the project faced a difficult task of integrating the building into the compact frontage of Kotlarska St. Fortunately, the long north facade guaranteed great natural lighting for the interiors and an adequate number of display windows could be designed there (at that time stores wanted to display samples of all their goods on the offer). The building was ventilated through the yard-well on the south side which was also supposed to allow the natural lighting to the staircase.

The design drawings published in “Ostdeutsche Bau-Zeitung” show in the basements original remains of the walls of two burghers’ townhouses, and even medieval vaults in the central rooms (Fig. 4). The basements housed

¹⁴ Heinrich Simon (1845–1924) założył swą firmę (Baugeschäft H. Simon) w 1872 r., zaś Eugen Halfpaap podjął w niej pracę w 1897 r. W roku 1904 r., gdy powstawał projekt domu handlowego Mamloka, Halfpaap został współwłaścicielem spółki, w której nazwie pojawiło się jego nazwisko. W 1907 r. był już jedynym właścicielem, prowadząc równolegle Architekturstudio – Atelier Eugen Halfpaap. Firma miała zlecenia nie tylko na Dolnym Śląsku, ale również w Berlinie, gdzie jeszcze w 1941 r. wybudowała cztery bunkry (por. [11]). „Poprawna politycznie” działała do końca II wojny światowej, w której trakcie do pracy wykorzystywała jeńców powstałej w 1943 r. filii obozu koncentracyjnego w Gross Rosen – Dyhernfurth w Brzegu Dolnym.

¹⁵ Z trzech stron kwartału jeździły tramwaje, które miały w pobliżu przystanki. Nie licząc krzyżujących się w Rynku tras, w 1911 r. ulicą Wita Stwosza przebiegała jedna linia (istniała od czasu wprowadzenia tramwajów konnych), Szewską trzy trasy, a Kotlarską dwie.

¹⁶ Wzniesiony w 1903 r. według projektu Georga Schlesingera. Obecnie nie istnieje.

¹⁷ Zbudowano go w 1904 r. Autorem projektu był Alvin Wedemann.

¹⁸ Por. [12] oraz broszura reklamowa [13].

¹⁵ Trams had their routes from three sides of the block and there were tramstops in the area. In 1911, apart from the lines crossing at the Market Square, there was one line going along Wita Stwosza St. (it was operating there since the introduction of horse-drawn trams), three lines on Szewska St., and two lines on Kotlarska St.

¹⁶ Built in 1903 according to the design by Georg Schlesinger. It is no longer there.

¹⁷ Built in 1904. Designed by Alvin Wedemann.

¹⁸ Cf. [12] and an advertising flyer [13].

Il. 3. Po lewej: rekonstrukcja wyglądu narożnika ulic: Kuźniczej i Kotlarskiej wykonana na bazie zdjęć z początku XX w. Na pierwszym planie widoczny dawny Geschäftshaus Metzenbeg & Jaretzky, w oddali Geschäftshaus J. Mamlok (oprac. J. Olesińska). Po prawej: widok obecny tego samego narożnika (fot. P. Kirschke, 2016)

Fig. 3. Left: reconstruction of the corner of Kuźnicza St. and Kotlarska St. developed on the basis of photographs from the beginning of the 20th century. Former Geschäftshaus Metzenbeg & Jaretzky in the foreground, Geschäftshaus J. Mamlok in the distance (by J. Olesińska). Right: current view of the same corner (photo by P. Kirschke, 2016)

Il. 4. Rzut piwnic, projekt z 1906 r. (źródło: [13]) oraz współczesny wygląd średniowiecznych wątków ceglanych wyeksponowanych w piwnicy (fot. P. Kirschke, 2015)

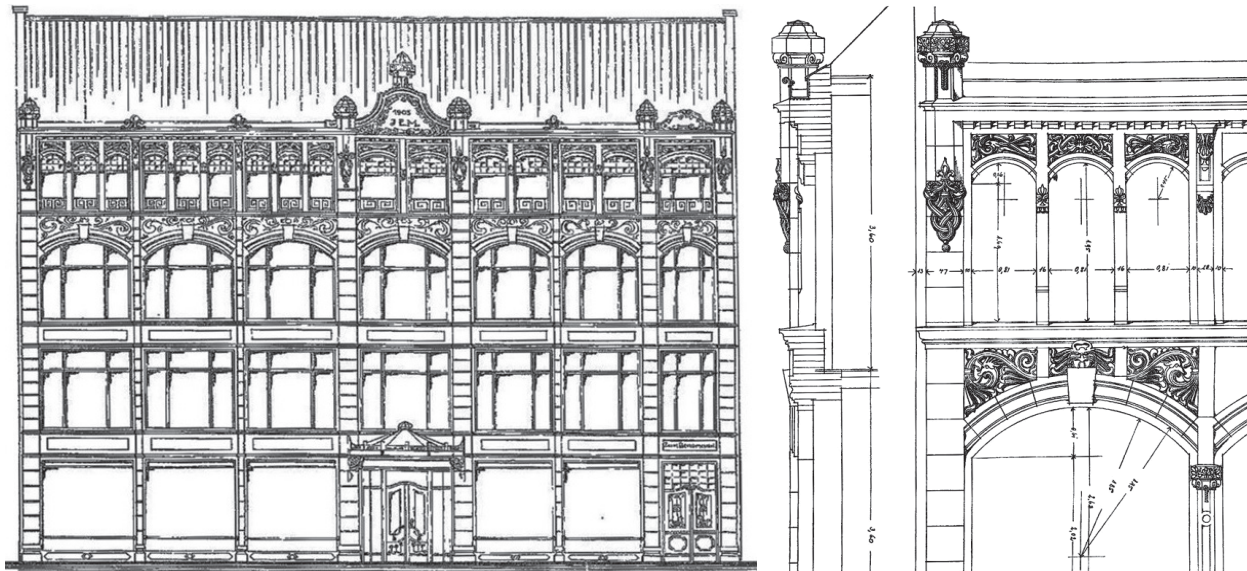
Fig. 4. Plan of basements, design from 1906 (source: [13]) and contemporary view with medieval brick bonds displayed in the basement (photo by P. Kirschke, 2015)

w zwartą zabudowę ul. Kotlarskiej. Na szczęście w tym wypadku długa północna fasada gwarantowała znakomite oświetlenie wnętrz i pozwalała na uzyskanie odpowiedniej liczby okien wystawowych (w tym czasie starano się umieszczać na wystawie próbki wszystkich oferowanych towarów). Przewietrzanie budynku umożliwiono poprzez wykonanie po stronie południowej dziedzińca-studni, który miał też za zadanie doświetlać klatkę schodową.

Na zamieszczonych w „Ostdeutsche Bau-Zeitung” rysunkach ze zrealizowanego projektu widać, że w piwnicach zachowane są reliktury murów dwóch domów mieszczańskich, a w centralnych pomieszczeniach nawet średniowieczne sklepienia (il. 4). W piwnicach tych umiesz-

storerooms and all utility infrastructure, including the central heating boiler room and hard coal storage. Two pairs of single-flight stairs to the basement were located under the yard. They provided access to the rooms under the building and under the outbuilding. The upper floors could be accessed from the ground floor through an elevator and rather complicated layout of staircases so that the commercial space on the ground floor and upper floors could operate independently.

On the ground floor, on the furthest west axis, there was designed an entrance to the hallway leading to the staircase and elevator operating to the upper floors. The main entrance with a corbelled roof and a bronze

Il. 5. Projekt zrealizowanej wersji fasady dawnego domu towarowego J. Mamloka oraz rysunek detali (źródło: [12])

Fig. 5. Plan of the facade of former department store J. Mamlok and drawing with details (source: [12])

czono magazyny i całą infrastrukturę przeznaczoną do celów eksploatacyjnych, w tym kotłownię centralnego ogrzewania ze składem węgla. Dwie pary jednobiegowych schodów do piwnicy ulokowano pod dziedzińcem. Umożliwiały dostęp do pomieszczeń pod budynkiem i pod oficyną. Na wyższe kondygnacje prowadziła z parteru winda oraz dość skomplikowany układ klatek schodowych, pozwalający na niezależne funkcjonowanie powierzchni handlowych na parterze i wyższych kondygnacjach.

Na parterze, w skrajnej zachodniej osi umieszczono wejście do sieni prowadzącej do klatki schodowej i windy obsługującej górne piętra. Na osi symetrii budynku znajdowało się wejście główne, zaakcentowane wspornikowym daszkiem i płaskorzeźbą z brązu. Wprowadzało ono klientów do obszernego sklepu, w którego głębi umieszczono reprezentacyjne schody wiodące na handlowe pierwsze piętro. Miało ono podobny do parteru, otwarty charakter, co było korzystne dla zaplanowanej sprzedaży towarów wielkogabarytowych, takich jak dywany oraz inne artykuły wyposażenia domu (zasłony, obrusy, pościel, linoleum czy tkaniny obiciowe). Wyższe kondygnacje przeznaczono na pomieszczenia dla personelu i produkcyjne.

Licowana kamieniem fasada wykonana była z dbałością o detal¹⁹ (il. 5). Podzielona została na siedem osi osmioma wielkoporzędkowymi, boniowanymi pilastrami. Szersze flankowały skraj budynku i oś centralną. Na trzech pierwszych kondygnacjach przestrzeń między pilastrami i stropami (tworzącymi ramy dla szyldów) wypełniały wielkie okna wystawowe. Na drugim piętrze zamknięto je łukami odcinkowymi. Na osi parteru

bas-relief was designed on the axis of symmetry of the building. The customers would enter into a spacious store with representative stairs at the back leading to the commercial first floor. It had an open layout similar to that on the ground floor, which was convenient for the sale of large-size goods there, such as carpets and other household furnishing (curtains, table cloths, bed sheets, linoleum or upholstery fabric). The upper floors had rooms for personnel and production.

The stone-faced facade was made with utmost care for details¹⁹ (Fig. 5). It was divided into seven axes with eight giant order, rusticated pilasters. The pilasters on the edges of the building and on the sides of the central axis were wider. The spaces between pilasters and ceilings (providing the frames for commercial signboards) on the first three floors were filled with large display windows. On the second floor they had segmental arches. A glazed entrance to the department store was designed on the axis of the ground floor. On the furthest west axis there was a portal leading to the staircase through a hallway. The spaces between pilasters on the top floor were additionally divided by posts, creating much smaller windows with arched window heads, connected with a parapet cornice. The upper section of the facade had the main decoration. The arch areas of all window openings had regularly laid out rich floral ornaments, flowing motifs, and waving plaiting. The facade was crowned with an exquisite cornice partly blocking the view of a rather flat pitched roof with small gables above the entrances and roof windows. There was a row of lamps above the ground floor illuminating the facade as well as the display windows. The department store designed in this way operated

¹⁹ Nie istnieje wyraźny zapis dotyczący sposobu wykończenia lica fasady. Można jedynie się domyślać, że jak inne w tym okresie we Wrocławiu, była wykonana z piaskowca. Wśród wykonawców wymienieni są rzeźbiarze z firmy Kiunka & Völkel. Por. [12, s. 343].

¹⁹ There is no clear record of the way in which the facade face was finished. It can be only assumed that, just like other facades at that time in Wrocław, it was made of sandstone. The sculptors mentioned include those from Kiunka & Völkel. Cf. [12, p. 343].

umieszczono przeszklone wejście do domu handlowego. W skrajnej, zachodniej osi znalazł się portal prowadzący sienią do klatki schodowej. Na ostatnim piętrze przestrzenie między pilastrami podzielono dodatkowo słupkami, tworząc znacznie mniejsze okna o łukowych nadprożach, połączone gzymsem parapetowym. W górnej partii elewacji skupiono główną dekorację. Przyłącza wszystkich otworów uzyskały bogatą ornamentykę roślinną i motywy płynnych, falistych plecionek, o regularnym układzie kompozycyjnym. Fasadę wieńczył rozbudowany gzymś kostkowy przesłaniający dość płaski dach spadowy, w którym umieszczono niewielkie szczyty ponad wejściami oraz okna połaciowe. Ponad parterem ulokowano ciąg lamp iluminujących fasadę i oświetlających dodatkowo witryny. Tak zaprojektowany dom handlowy funkcjonował zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem przez ponad czterdzieści lat, a zniszczeniu uległ dopiero w trakcie oblężenia Festung Breslau w 1945 r.

Według powstałego w 1946 r. *Planu Wrocławia w skali 1:5000 z oznaczeniem zniszczeń budynków* [3] dawny Mamlok zaliczono do kategorii: *częściowo zburzony lub wypalony, stropy istnieją, nadaje się do remontu*. Taki stan wydaje się potwierdzać zdjęcie lotnicze zrujnowanego centrum Wrocławia z 1946 r. Widać, że budynek zachował swój obrys łącznie z oficyną, spłonął jednak zapewne dach. Stalowa konstrukcja słupowo-ryglowa ocalała, co upewnia, że nie było znaczącego pożaru²⁰. Można też przypuszczać, że lico fasady mogło ulec mechanicznym uszkodzeniom podczas wybuchów bomb, które zrujnowały większość zabudowy północnej pierzei ul. Kotlarskiej.

W 1954 r. wykonano projekt odbudowy budynku, który miał być zaadaptowany na potrzeby Szkoły Wyższych Kursów Techniczno-Pedagogicznych²¹ (il. 6). Największą zmianą było wprowadzenie zupełnie nowej komunikacji pionowej przy zachodniej ścianie szczytowej. Zaprojektowano żelbetowe, trójbiegowe schody łączące wspólnym pionem komunikacyjnym wszystkie kondygnacje. Od góry wykonano stalowy świetlik oszklony szkłem zbrojonym. W tym czasie usunięto też wszystkie znajdujące się w tej części kwartału oficyny (wraz z klatką schodową domu handlowego), dzięki temu uzyskano możliwość wykonania dodatkowych okien w południowej elewacji i właściwego doświetlenia pomieszczeń²².

W piwnicach zachowano historyczny układ oraz średniowieczne mury i sklepienia. Od strony podwórza przebito szereg okienek piwnicznych, które poprzedzono fo-

as originally intended for over forty years, and it was damaged only during the siege of Festung Breslau in 1945.

According to *Plan of Wrocław* from 1946 [3] the former Mamlok was categorized as *partly destroyed or burned-out, with ceilings, eligible for renovation*. Such a condition seems to be confirmed by the aerial photographs of the ruined center of Wrocław from 1946. It shows that the building kept its outline, including the outbuilding, however, its roof burned down. Its steel post and beam structure survived, which means that there was no serious fire²⁰. It can be presumed that the facade face might have been mechanically damaged during bomb explosions which ruined most of the buildings on the north side of Kotlarska St.

The reconstruction project of the building which was to be converted for the needs of the School of Technical and Pedagogical Higher Courses was made in 1954²¹ (Fig. 6). The biggest change was the introduction of a completely new vertical circulation by the west gable wall. Rebar reinforced concrete three-flight stairs were designed to connect all floors with a common vertical circulation core. A steel skylight with wired glass was placed on the roof. All outbuildings located in that part of the block were removed at that time (with the staircase of the department store) and then it was possible to place additional windows in the south facade that would also provide proper daylighting for the rooms²².

The original layout as well as the medieval walls and vaults were preserved in the basement. A number of basement windows with "moats" were pierced in the wall from the side of the backyard. The character of the interiors on the floors above the ground changed entirely. The large commercial space on the ground floor was divided into two parts. The north part (from Kotlarska St.) with a lecture theater (the floor area over 60 m²) and the south part with three small classrooms, restrooms and an ancillary room. The other floors were remodeled in a similar way, creating corridors and small rooms. Most importantly, the facade was completely changed. It was decided to get rid of its commercial character (Fig. 7). Its stone cladding, large windows and rich architectural details disappeared. The size of display windows and the upper floor windows was reduced, flush with steel columns. The new form was supposed to allude to the composition of the Baroque townhouses in Wrocław. The change in the vertical circulation system was connected with moving the main entrance to the building. At the west edge of the facade on the ground floor, a shallow arcade with three bays was built with a portal and two small windows. The facade was divided by cornices between floors and capped

²⁰ Stalowe konstrukcje wrocławskich budynków komercyjnych z przełomu XIX i XX w. nie były w żaden sposób zabezpieczane przeciwpożarowo. W efekcie wszędzie tam, gdzie pożar dosięgał pięter handlowych, ulegały one całkowitej destrukcji. Na szczęście obiekty te miały ognioodporne stropy, co sprawiało, że nawet w wypadku całkowitego spłonięcia dachu istniała spora szansa na ocalenie niższych kondygnacji.

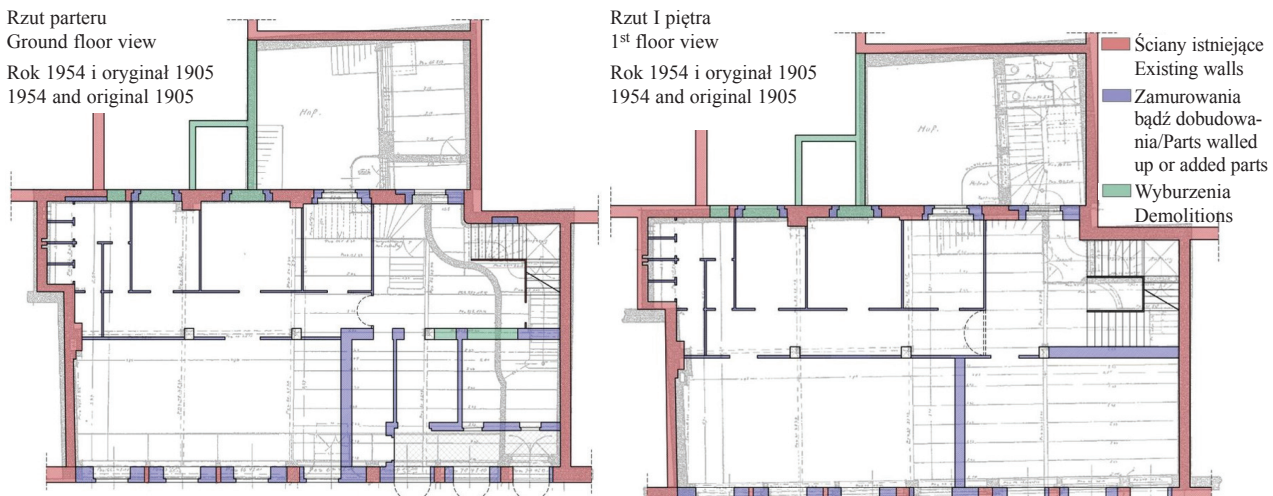
²¹ Miejskie Biuro Projektów, kat. B, sygnatura 4029.

²² Porównując zachowaną dokumentację z rysunkami z 1904 r., można utwierdzić się w przekonaniu, że zniszczenia dawnego Mamloka nie były aż tak duże. Dotyczyło to wszystkich kondygnacji, łącznie z piwnicami, gdzie zachowały się elementy najstarszych budynków stojących w tym miejscu.

²⁰ Steel structures of the commercial buildings in Wrocław from the turn of the 19th and 20th centuries had no fire prevention measures. Consequently, wherever fire reached the commercial floors it would have completely destroy them. Fortunately, these buildings had fireproof ceilings, which is why even in the case when the roof completely burned down there was a big chance that the lower floors would survive.

²¹ Municipal Design Office, cat. B, file 4029.

²² Comparing the original documentation with drawings from 1904, one can be convinced that the damage to former Mamlok was not so huge. This regarded all floors and the basements with original elements of the oldest buildings constructed in this place.

Il. 6. Zakres przebudów parteru i piętra domu handlowego J. Mamloka w 1954 r. (oprac. J. Olesińska)

Fig. 6. The scope of remodeling of the ground floor and the first floor of the department store in 1954 (by J. Olesińska)

sami. Charakter wnętrz na kondygnacjach naziemnych uległ znaczącej zmianie. Na poziomie parteru obszerną przestrzeń handlową podzielono na dwie części. Część północną (od Kotlarskiej) zajęła aula o powierzchni ponad 60 m², a część południową trzy małe salki wykładowe, toalety i pomieszczenie pomocnicze. Kolejne piętra przebudowano w podobny sposób, tworząc korytarze i małe pokoje. Co najważniejsze, całkowicie zmieniono fasadę. Postanowiono zatrzeć jej komercyjny charakter (il. 7). Zniknęła kamienna okładzina, wielkie okna i bogaty detal architektoniczny. Witryny i okna wyższych pięter pomniejszono, licując ścianę ze stalowymi słupami. Nowa forma miała nawiązywać do kompozycji wrocławskich kamienic barokowych. Zmiana układu komunikacji pionowej wiązała się z przesunięciem głównego wejścia do budynku. Na zachodnim skraju fasady wprowadzono na parterze płytki, trójosiowy podcień arkadowy, umieszczając w nim portal oraz dwa niewielkie okna. Fasadę podzielono gzymsami międzykondygnacyjnymi i zwieńczono wydatnym gzymsem koronującym. Wykonano dach pulpitowy ze spadkami od strony ulicy i podwórza pokrytymi dachówką. W obrębie spadków zaproponowano pięć okien strychowych o formie lukarn. Na trzech dolnych kondygnacjach, w siedmiu arkadach dawnego domu handlowego wykonano rytmicznie rozmieszczone okna przypominające swym kształtem i rozmiarami mieszkalne. Zgodnie z projektem miały być wyposażone w kamienne opaski²³.

Do odbudowy przystąpiono około 1960 r. Dość szybko udało się wyremontować i udostępnić do użytkowania

Il. 7. Projekt fasady z 1954 r.

(źródło: Miejskie Biuro Projektów, kat. B, sygn. 4029)

Fig. 7. The design drawing of the facade from 1954 (source: Miejskie Biuro Projektów, kat. B, file 4029)

with a prominent crowning cornice. The building was covered with an almost flat roof with steep slopes from the street and the backyard sides covered with tiles and with five dormers. The three lower floors, in the seven arcades of the former department store, had rhythmically placed windows whose shape and size resembles that of apartment windows. According to the design the window openings were supposed to have stone frames²³.

The reconstruction started in cir. 1960. The interiors were rather quickly renovated and made available for use.

²³ Co nie zostało nigdy zrealizowane. Podobnie nie udało się wykonać innych dekoracyjnych elementów fasady: zindywidualizowanych okien na pierwszym piętrze poprzez dodanie naczółków w formie odcinków gzymsu oraz niewielkich wsporników pod parapetami, a oknom na wyższych piętrach uproszczonych uszaków wzorowanych na barokowych. Otwory na pokrytym boniowaniem parterze były pozbawione opasek. Stolarka skrzynkowa w oknach miała podziały szczeblinowe nawiązujące do okien historycznych.

²³ Which was never done, just like other decorative elements of the facade, such as individualized windows on the fourth floor by adding pediments in the form of cornice segments and small corbels under parapets, and the windows on the upper floors by adding simplified window surrounds modeled on Baroque ones. The rusticated openings on the ground floor did not have frames. The casement windows were designed with division bars resembling original ones.

Il. 8. Fasada budynku przy ul. Kotlarskiej 42, stan z 2016 r. oraz zdjęcie ukazujące stalowy słup pierwotnej konstrukcji, wyeksponowany jako element wystroju baru (fot. P. Kirschke, 2015, 2016)

Fig. 8. Facade of the building at 42 Kotlarska St. (2016) and a steel column from the original structure, displayed as a decorative element of the bar (photo by P. Kirschke, 2015, 2016)

wnętrza. Zabrakło za to środków na zgodny z projektem wystrój fasady, która z ceglana podkonstrukcją parapetów i gzymsów pozostała nieotynkowana na wiele lat. Taki stan jest na kilku fotografiach, na których dobrze widoczne są wtórne zamurowania i konstrukcja fasady dawnego domu handlowego (stalowe słupy i odcinkowe łuki wielkich okien na drugim piętrze), zmniejszone otwory okienne oraz trójosiowy podcień, odpowiadające nowemu projektowi. Taki stan potwierdza też inwentaryzacja z 1980 r., poprzedzająca remont budynku²⁴. W efekcie prowadzonych wtedy prac fasadę otynkowano „na gładko”, wykonując jedynie gzyms cokołowy i wieńczący. W górnej części zachowane na skrajach fasady wsporniki z pierwotnego wystroju domu handlowego pokryto tynkiem.

W 2011 r. (po zmianie właściciela) dokonano przebudowy i adaptacji budynku, umieszczając w nim na parterze i w zabytkowej piwnicy duży lokal gastronomiczny, a na wyższych piętrach hostel. Elewację frontową odnowiono, przerabiając przy okazji jedno z okien parteru na wejście do baru. W „hardkorowym” wystroju tego lokalu wyeksponowano stalowe słupy i rygle szkieletowej konstrukcji dawnego Mamloka (il. 8, 9).

Przemiany zabudowy kwartału przy ul. Kotlarskiej i dawnego domu handlowego J. Mamloka stanowią wymowny przykład powstawania nakładających się na siebie kolejnych warstw palimpsestu miejskiego, który tworzy heterogeniczny obraz nowoczesnego Wrocławia i tożsamość jego mieszkańców. Odbudowa poszczególnych obszarów Starego Miasta we Wrocławiu była rozłożona na wiele lat. Kolejne etapy prac miały określone zasady po-

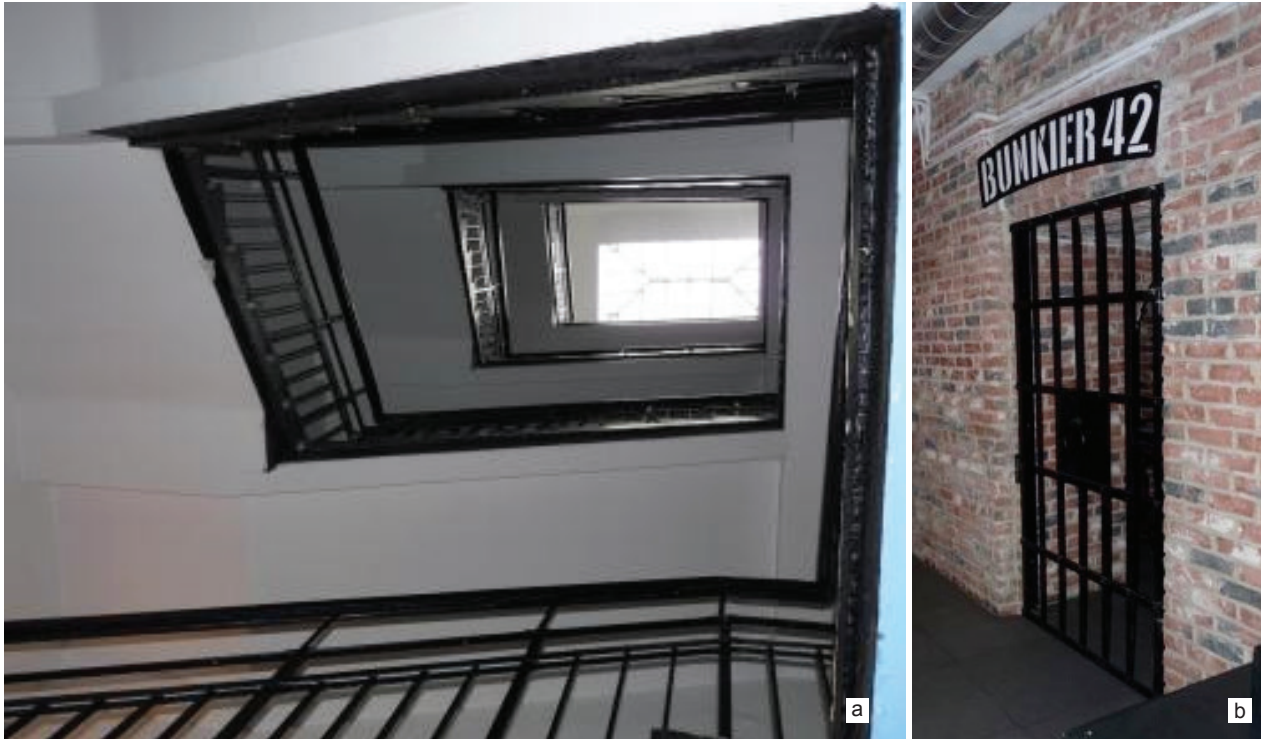
There was not enough money, however, to finish the facade as designed and for many years its parapets and cornices remained unplastered. Such a condition is shown in some photographs with clearly visible post-war brickwork and structure of the facade of the former department store (steel columns and segmental arches of large windows on the second floor), reduced window openings and the arcade with three bays, consistent with the new design. Such a condition is also confirmed by the survey documentation from 1980 preceding the renovation of the building²⁴. As a result of works conducted then the facade was rendered “flush” only with basecourse cornice and crowning cornice. The original corbels in the upper section of the department store at the edge of the facade were covered with plaster.

In 2011, (after ownership changed) the building was remodeled and converted; a large food establishment was opened on the ground floor and in the original basement, and a hostel on the upper floors. The front facade was renovated, remodeling at the same time one of the windows on the ground floor into the bar entrance. The “hard-core” decor of the bar displays steel columns and beams of the frame structure of former Mamlok (Figs. 8, 9).

The transformations of the buildings in the block at Kotlarska St. and J. Mamlok's former department store demonstrate very well the development of overlapping successive layers of the urban palimpsest creating a heterogenic picture of modern Wrocław and the identity of its citizens. The reconstruction of specific areas of the Old Town in Wrocław spread over many years. The successive stages of works followed specific rules connected not with

²⁴ Znajdująca się w ABmW, sygnatura 4030.

²⁴ Maintained at ABmW, file 4030.

II. 9. Zdjęcia wykonane we wnętrzu budynku Kotlarska 42: a) żelbetowa klatka schodowa ze świetlikiem, b) poddane konserwacji mury piwnic (fot. P. Kirschke, 2015)

Fig. 9. Pictures taken inside the building at 42 Kotlarska St.: a) rebar reinforced staircase with skylight, b) preserved basement walls (photo by P. Kirschke, 2015)

wiązane nie z panującymi doktrynami konserwatorskimi, lecz finansami i sytuacją polityczną kraju. Odzwierciedlało się to także w programie funkcjonalnym i uproszczonej stylistyce wznoszonych budowli. W 1972 r. uznano prace rekonstrukcyjne za zakończone i stwierdzono, że na Starym Mieście udało się odbudować 340 kamienic (przyznając, że znacząca ich część miała zmieniony całkowicie pierwotny układ funkcjonalny rzutów) [6, s. 116–117]. Jednak w rzeczywistości niektórych domów, odległych o zaledwie dwieście metrów od Rynku (okolice gmachu głównego Uniwersytetu czy ul. Św. Katarzyny), nie odtworzono do dziś²⁵.

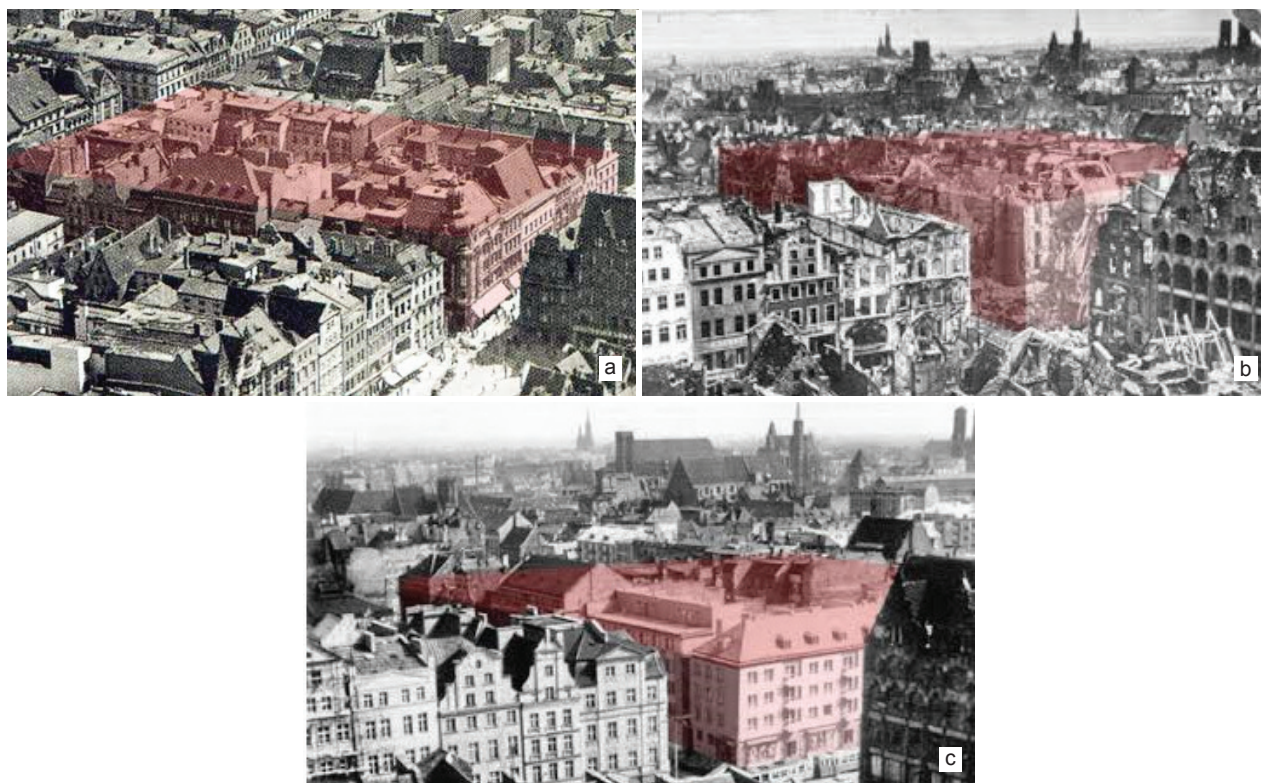
Wiele obiektów sukcesywnie odbudowywanych ze zniszczeń wojennych aż do lat 70. XX w., mimo wielkich odstępstw od ich historycznego rozplanowania i wyglądu, zostało w tym czasie uznane za zabytki i objęte są pełną opieką konserwatorską lub, jak budynek przy ul. Kotlarskiej 42, znajdują się w ewidencji zabytków. Większość prac prowadzonych wówczas nie została wystarczająco udokumentowana – często nie znamy motywów działań projektantów oraz zakresu prowadzonych prac. Dziś zrekonstruowane i odbudowane w połowie minionego stulecia budynki, także „zmodernizowane” wówczas obiekty komercyjne, uległy na długie lata zapomnieniu, lecz teraz stają się przedmiotem badań historyków architektury [14]. Zdobyta wiedza będzie stanowić punkt wyjścia przyszłych działań rewaloryzacyjno-konserwatorskich przy tych obiektach.

²⁵ Brak wolnych terenów w sercu miasta przesądzi w najbliższej przyszłości o ich zabudowie.

the applicable conservation doctrines but with finances and the political situation of Poland. This was reflected also in the functional programs and simplified style of the constructed buildings. In 1972, the reconstruction work was considered complete and it was announced that 340 townhouses were successfully reconstructed in the Old Town (it was admitted, however, that the original functional layout of many of them was completely changed) [6, pp. 116–117]. However, in fact some of the houses located only two hundred meters from the Market Square (the area of the main building of the University or Św. Katarzyna St.), have not been restored to date²⁵.

Many buildings which were gradually reconstructed after the war until the 1970s, despite great deviations from their original layout and appearance, were at that time recognized as monuments and have been embraced by a full preservation or as the building at 42 Kotlarska St. have been included in the record of monuments. Most work conducted at that time was not properly documented – often the motivation of the designers and the scope of conducted works are unknown. The buildings reconstructed and rebuilt in the middle of the last century, as well as the commercial buildings “modernized” at that time, which were forgotten for many years, today are subject of research done by historians of architecture [14]. The knowledge gained this way shall become a starting

²⁵ The lack of free space in the heart of the city will determine their architecture in the nearest future.

Il. 10. Zmiany kwartału ograniczonego ulicami: Kuźniczą, Kotlarską, Szewską i Wita Stwosza: a) lata 30. XX w., b) 1945 r., c) współcześnie (oprac. J. Olesińska)

Fig. 10. Changes of the quarter between Kuźnicza St., Kotlarska St., Szewska St. and Wita Stwosza St.: a) in the 1930s, b) in 1945, c) nowadays (by J. Olesińska)

Niezwykle wymowny jest tu przykład transformacji zabudowy kwartału wyznaczonego ulicami: Kuźniczą, Kotlarską, Szewską i Wita Stwosza. W jego obrębie doszło do wszystkich możliwych zjawisk charakterystycznych dla powojennej odbudowy zabytkowych obiektów usługowych i mieszkalnych Starego Miasta (il. 10). Najmocniej zniszczona południowa część kwartału została całkowicie przekształcona, a nowe domy wzniesiono na zmienionych liniach zabudowy, zachowując tylko nieliczne relikty obiektów historycznych (np. w pozbawionej fasady elewacji dawnej kamienicy Molinarich – nr 58 – łuk sklepienny wykorzystano jako witrynę). W części północnej zabudowę obrzeżną zachowano, wyburzając większość oficyn. Przeprowadzono tam kilka całkiem poprawnych konserwatorsko remontów (np. w domach przy ul. Kuźniczkiej 12–14). Dokonano też kilku daleko posuniętych przebudów, wprowadzając nowe formy wyraźnie kontrastujące z historycznymi (ul. Szewska 68–70). Doszło również do transformacji specjalistycznych obiektów komercyjnych. W efekcie tych prac zupełnie zmieniono ich funkcję i fasady, czego przykładem dawne domy handlowe J. Mamłoka i spółki Metzzenberg & Jaretsky.

Powojenna odbudowa Wrocławia, mimo dzisiejszych zastrzeżeń do wielu metod, była bez wątpienia wielkim osiągnięciem konserwatorskim. Odtworzono cenny zespół urbanistyczno-architektoniczny i przekazano go następnym pokoleniom. Ówczesne działania stały się kolejną warstwą palimpsestu, który stworzył powojenną tożsamość mieszkańców miasta. *Z punktu widzenia administrowania*

point for future restoration and conservation work to be conducted on them.

The transformation of the buildings located in the quarter between Kuźnicza St., Kotlarska St., Szewska St. and Wita Stwosza St. is significant. It witnessed all kinds of possible changes typical of post-war reconstruction of historic commercial structures and residential buildings in the Old Town (Fig. 10). The south part of the block which suffered most damage was completely transformed and new houses were built with changed building lines, preserving only few remains of historic structures (e.g. in the former Molinari family townhouse which had no facade – no. 58 – the vault arch was used as a display window). The buildings on its edges in the north part were preserved but most outbuildings were demolished. Several quite successful renovations were conducted there (e.g. the houses at Kuźnicza St. 12–14). Some thorough remodelings, introducing new forms clearly contrasting the originals, were also done (at Szewska St. 68–70), as well as some specialist transformations of commercial structures. As a result their function and facades were completely changed, which is evident for instance in the former department stores that belonged to J. Mamłok and Metzzenberg & Jaretsky.

The post-war reconstruction of Wrocław, despite currently presented reservations as to the applied methods, was undoubtedly a great conservation achievement. A valuable urban and architectural complex was restored and transferred to future generations. All this added just

przestrzeni unowocześnienie oznacza monopolizację kartografii. Niemniej monopol jest nie do utrzymania w mieście przypominającym palimpsest, gdzie kolejne poziomy wydarzenia historycznych nakładają się na siebie; miście, które wyłoniło się i ciągle się wylania na drodze wybiórczej asymilacji rozmaitych tradycji i równie wybiórczej absorpcji kulturowych innowacji [15, s. 50].

another layer of the palimpsest which created the post-war identity of the city residents. From the point of view of space administration modernization means monopolization of cartography. However, a monopoly cannot be maintained in the city resembling a palimpsest where successive levels of historical events overlap one another; a city which emerged and keeps emerging through a selective assimilation of various traditions and equally selective absorption of cultural innovations [15, p. 50].

Translated by
Tadeusz Szalamacha

Bibliografia/References

- [1] Kaszuba E., *Między propagandą a rzeczywistością. Polska ludność Wrocławia w latach 1945–1947*, PWN, Warszawa–Wrocław 1997.
- [2] Małachowicz E., *Stare Miasto we Wrocławiu. Zniszczenie. Odbudowa. Program*, PWN, Warszawa–Wrocław 1976.
- [3] *Plan Wrocławia w skali 1:5000 z oznaczeniem zniszczeń budynków*, wykonany przez Oddział Techniczny Wojewódzkiego Wydziału Pomiarów we Wrocławiu w 1946.
- [4] Davies N., Moorhouse R., *Mikrokosmos. Portret miasta środkowo-europejskiego*, Znak, Kraków 2002, 493.
- [5] Dz.U. Nr 5, poz. 48, Rozporządzenie Ministra Odbudowy z dn. 12.01.1946 r., 81–82.
- [6] Małachowicz E., *Stare Miasto we Wrocławiu. Rozwój urbanistyczno-architektoniczny, zniszczenia wojenne i odbudowa*, PWN, Warszawa–Wrocław 1985.
- [7] Zachwatowicz J., *Program i zasady konserwacji zabytków*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1946, T. 8, Nr 1–2, 48–52.
- [8] Kaliski E., *Wrocław wrócił do Polski*, „Szarpa Warszawska” 1946, Nr 9.
- [9] Stein R., *Das Breslauer Bürgerhaus*, Priebatschs Buchhandlung Breslau, Breslau 1931.
- [10] Breslauer Adressbuch 1886.
- [11] Kellerhoff S. F., *Berlin im Krieg: Eine Generation erinnert sich*, Quadriga Verlag, Koeln–Berlin–Corbis 2011.
- [12] *Geschäftshaus Mamlok – Breslau*, „Ostdeutsche Bau-Zeitung” 1906, Nr 45–48, 332–343.
- [13] *Baugeschäft Simon & Halfpaap. Ratsbaumeister. Architektur – Atelier Eugen Halfpaap. Architekt und Ratsbaummeister*, broszura reklamowa, Breslau ok. 1927.
- [14] Kirschke P., *Wrocławskie zabytkowe obiekty komercyjne, których funkcja przestała się sprawdzać*, [w:] Szymgin B. (red.), *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Muzeum Pałac w Wilanowie, Politechnika Lubelska, Lublin 2014, 137–153.
- [15] Baumann Z., *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika*, PIW, Warszawa 2000.

Streszczenie

Artykuł dotyczy specyfiki powojennej odbudowy ze zniszczeń obiektów komercyjnych znajdujących się na Starym Mieście we Wrocławiu. W wyniku II wojny światowej miasto zostało dotkliwie zniszczone, jednak zdołało uchronić czytelną strukturę urbanistyczną – sieć ulic i układ kwartałów. Przesądziło to o kierunku odbudowy nawiązującym do historycznej tradycji, zwłaszcza że było to zgodne z planem generalnego konserwatora zabytków Jana Zachwatowicza, zakładającym pełną rekonstrukcję budynków z przeznaczeniem na cele mieszkalne. W wyniku tej akcji zniknęła znaczna część z ponad stu nowoczesnych budowli handlowych wzniesionych na przełomie XIX i XX w. Dawny dom handlowy J. Mamloka, powstały w 1905 r. według projektu spółki Simon & Halfpaap, jest jednym z przykładów odbudowy połączonej ze zmianą funkcji, gdyż został w 1954 r. zaadaptowany na obiekt dydaktyczno-biurowy. Zacierając charakter komercyjny budowli, całkowicie zmieniono fasadę, upodabniając ją do wrocławskich kamienic doby baroku. Opóźniająca się realizacja projektu sprawiła, że dopiero w latach 80. XX w. główną elewację otynkowano „na gładko”, ograniczając detal do wykonania gzymsu cokołowego. Przed kilku laty budynek zmienił użytkownika i funkcjonuje jako hostel z gastronomią na parterze i w piwnicach. Wciąż można dostrzec stalową konstrukcję dawnego domu handlowego i najstarsze mury, na których został wzniesiony. Dziś można się zastanawiać, czy powojenne działania były świadomym zacieraniem starej, czy tworzeniem nowej warstwy palimpsestu miasta. Jednak z pewnością ten drobny element w skali miasta złożył się na budowę tożsamości jego dzisiejszych mieszkańców.

Słowa kluczowe: Wrocław, powojenna odbudowa, dom handlowy J. Mamloka, palimpsest

Abstract

The article refers to the after the war rebuilding of the damage of commercial objects in the Old Town in Wrocław. The nature of Wrocław, like other cities, is constantly changing, which depends on many factors and determines the identity of the inhabitants. As a result of World War II, the city was severely damaged, but managed to protect a clear urban structure – a network of streets and the layout quarters. This prejudged the direction of reconstruction referring to the historical tradition especially since it was in line with the plan of General Conservator of Monuments Jan Zachwatowicz, assuming a full reconstruction of buildings intended for residential purposes. As a result of this action a significant portion of more than a hundred modern commercial buildings erected in the late 19th and early 20th century has disappeared. The former trading house J. Mamlok, built in 1905, designed by Simon & Halfpaap, is one example of reconstruction combined with changes in the function. In 1954 it was adapted to the object of teaching and office. The facade of the commercial building was changed completely and was similar to Wrocław Baroque townhouses. Realisation of the project was completed in the 1980s when the main facade was plastered “smooth” delimiting detail to constructing the plinth moulding. A few years ago the building has changed its user and acts as a hostel with a restaurant and pub on the ground floor and basements. It is still possible to see the steel structure of the former department store and the oldest walls on which it was built. Today one may wonder whether post-war actions were deliberate blurring of the old and creating a new layer of palimpsest city. But certainly the history of this small element of the city, took part in creation of the identity of its contemporary inhabitants.

Key words: Wrocław, post-war reconstruction, J. Mamlok department store, palimpsest